

9. Малоземов И. Архитектурный облик Большого Запорожья // За социалистическую реконструкцию городов. – 1935. – №6.
10. Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. – 1933. – №3-4.
11. Грачова Л.М. Селищне житлове будівництво в промислових районах УРСР (1913-1962 рр.). – К., 1963.
12. Попов Ф. Генеральный проект Большого Запорожья // За социалистическую реконструкцию городов. – 1935. – №6.
13. Ефимов Н.Д. Планировка Большого Запорожья // За социалистическую реконструкцию городов. – 1934. – №1.
14. Миндлин Э. Город Большое Запорожье // За социалистическую реконструкцию городов. – 1932. – №5-6.
15. Беляева Л. Мы строили, строили и, наконец, построили // Суббота плюс. – 2000. – 14 сентября.
16. Лавров В., Орлов Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. – 1939. – №12.
17. Власов О. Здесь был город-сад // Индустриальное Запорожье. – 2002. – 13 ноября.
18. Адельберг Л. Парками і скверами // Комсомолец Запоріжжя. – 1987. – 8 серпня.
19. Беляева Л. Старый, добрый и верный друг // Улица Заречная. – 2002. – 18 июля.
20. Беляева Л. 65 лет назад по плотине проехал первый трамвай // Запорозька Січ. – 1999. – 28 вересня.
21. Вилинов Ю. О судьбе запорожского трамвая // МИГ. – 2003. – 27 февраля.

SUMMARY

In the article a process of working out of unique project of city-building of 1920-30s “the great Zaporizhzhia” is depicted. The author shows how the project-creators connected the traditions of city-building with a new task – the forming of large industrial center.

Г.В. Лаврик

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ДИКТАТ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ФОРМА ПРОВЕДЕННЯ КАМПАНІЇ З ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ 1922 Р. В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Законодавче забезпечення захисту державних інтересів УСРР у різних сферах життєдіяльності суспільства нині почасти стає предметом історико-правових досліджень. Проте багато проблем при цьому залишаються недостатньо вивченими. Серед них – і питання правового оформлення більшовиками з перших пореволюційних років лінії жорстокості, “червоного терору” щодо релігії і церкви, яка свідомо проводилась в Україні у 20-х роках ХХ ст.

Очевидні зрушення в об’єктивному висвітленні цієї проблеми відбуваються завдяки поверненню сучасними українськими дослідниками С. Білоконем, А. Зінченком, О. Ігнатушею, О. Нестулею, В. Пашенком, Л. Пилявцем, В. Ульяновським, О. Форостюком та іншими із небуття, а точніше – із фондів архівів сотень документів про розгортання войовничої антицерковної боротьби у міжвоєнні десятиліття.

Однак характеристика державно-церковних відносин відповідно до чинного тоді законодавства залишається неповною і вимагає подальших наукових студій. Виявити особливості нагляду і контролю з боку партійних структур за виробленням юридичних засад проведення кампанії з вилучення церковних цінностей 1922 р. в Україні, тобто окреслити

предмет нашого дослідження дозволить лише всебічний аналіз досвіду створення і розвитку тодішньої системи правових норм, якими регулювалися державно-церковні відносини.

Декретом Раднаркому РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 23 січня (5 лютого) 1918 р., який було покладено в основу декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 22 січня 1919 р., окреслювалися межі допустимої свободи віросповідання і культу та правила, що позбавляли церковні та релігійні об’єднання можливості стати “політичною силою”. Мета цих документів – здійснення вміщеного в першій радянській конституції принципу свободи совісті громадян та позбавлення церкви як наймасовішої організації можливості впливати на “результат класової боротьби”

Конкретизація цих положень у нормативно-правових актах вела до зростання зацікавленості органів більшовицької партії релігійно-церковними справами. У партійній позиції щодо “емансипації” державної влади від впливів релігії і церкви простежувалася і категорична неможливість поступитися принципом про непримиренність, ворожість комунізму й будь-якої форми релігії, і чітке формулювання мети окремих компромісів із “лояльними” владі церковними ієрархами, що полягала в організації розколу РПЦ та її остаточному знищенні разом з іншими традиційними релігійними організаціями країни.

Організаційно-практична діяльність більшовицької партії у цих напрямках активізувалася під час сповнених драматизму подій, пов’язаних з голодом 1921-1922 рр. Українські більшовики за підтримки та сприяння партійного центру вдавалися до найрізноманітніших способів, щоб скерувати активність революційних трибуналів, комісій допомоги голодуючим – відомчих і територіальних, які діяли під наглядом Центральної комісії при ВУЦВК (ЦК Допголу), проти служителів культу та віруючих, як винуватців загрозливого продовольчого становища в республіці, як і в країні в цілому. Зручним прикриттям для цього підступного задуму стали положення прийнятого 16 лютого й опублікованого 23 лютого 1922 р. за підписом голови ВЦВК, кандидата в члени політбюро ЦК РКП(б) М.І. Калініна декрету ВЦВК “Про порядок вилучення церковних цінностей, які знаходяться в церквах і монастирях” [1.-Ф.258.-Оп.1.-Спр.323.-Арк.64], опублікованої 26 лютого постанови ВЦВК “Про передачу церковних цінностей на користь голодуючим” [2.-Ф.1.-Оп.2.-Спр.1450.-Арк.103; 3.-26 лютого.-С.2] та інструкції Центральної комісії допомоги голодуючим і Наркомату юстиції РСФРР про порядок вилучення церковних цінностей, опублікованої 28 лютого 1922 р. [3.-28 лютого.-С.2-3].

Аналогічні документи (постанова й інструкція) опубліковані ВУЦВК та ЦК Допголом відповідно 8 березня [1.-Ф.1.-Оп.2.-Спр.216.-Арк.16,17; Ф.8.-Оп.1.-Спр.1216.-Арк.274; Ф.278.-Оп.1.-Спр.323.-Арк.65] та 21 березня 1922 р. [1.-Ф.258.-Оп.1.-Спр.153.-Арк.5, 6, 76, 77; 4.-С.2], доповнювалися пунктами про те, що приховування цінностей розглядається як розтрата власності республіки, а за приховування описів церковного майна передбачається покарання у вигляді примусових робіт терміном до одного р. з конфіскацією майна релігійних чи церковних організацій. Ці пункти змушували подумки повертатися до недавньої ініціативи “найнещаднішої боротьби зі злочинами і правопорушеннями, які перешкоджають справі надання допомоги голодуючим” [5.-Ст.155.-С.160].

Вона була сформульована 1 березня 1922 р. в постанові ВУЦВК “Про відповідальність за злочини проти справи надання допомоги голодуючим”. Найсуворішим покаранням, передбаченим декретом ВУЦВК “Про боротьбу з викраденням вантажів на державних складах і при транспортуванні вантажів залізничним, водним і гужовим шляхом” від 15 червня 1921 р. аж до застосування найвищої міри покарання [6.-Ст.311.-С.358-359] за цією постановою піддавалися “посадові або приватні особи, винні у викраденні чи присвоєнні майна чи вантажів, призначених на допомогу голодуючим, а також підсобники і переховувачі”, рівно як і “посадові особи, винні у здирстві чи прийнятті хабарів в усіх видах за надану по службі допомогу голодуючим чи такі, що використовують своє службове становище з особистою корисною метою на шкоду голодуючим” [6.-Ст.311.-С.358-359].

Справи цих осіб мали розглядати “Револьюційні Трибунали по воєнному відділенню”, причому не пізніше двотижневого терміну від дня їх надходження та в умовах найширшого розголосу [5.-Ст.155.-С.161].

Із незначними, хоча і помітними відповідними змінами вказана пропозиція була відтворена на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 14 квітня 1922 р., але вже як більшовицька позиція члена колегії Наркомату внутрішніх справ УСРР В.А.Балицького, секретаря Президії ВУЦВК В.І.Єрмоценка, голови ДПУ УСРР В.М.Манцева “надати центральній комісії всі повноваження і права аж до адміністративного арешту і віддання під суд за невиконання її розпоряджень і за бездіяльність”, яку голові ВУЦВК Г.І.Петровському доручали оформити у “радянському порядку” [2.-Ф.1.-Оп.6.-Спр.29.-Арк.68]. (Центральна комісія з вилучення церковних цінностей (Ценізком) була утворена при ЦК Допголу за розпорядженням ВУЦВК від 2 березня 1922 р.).

У прийнятій ВУЦВК 19 квітня 1922 р. “Додатковій інструкції по вилученню церковних цінностей на користь голодуючих” справді з’явилися положення, за якими Ценізкому дозволялося “накладати адміністративні стягнення аж до арешту терміном на один місяць на осіб, котрі ухилялися від необхідності сприяння роботі з вилучення церковних цінностей чи взагалі ухилялися від виконання розпоряджень Ценізкому”, а також “віддавати під суд ревтрибуналу всіх, хто протидіє вилученню церковних цінностей, тим або іншим чином викрадаючи їх з обернення на справу допомоги голодуючим” [1.-Ф.258.-Оп.1.-Спр.153.-Арк.14; 7.-Ф.3872.-Оп.1.-Спр.830.-Арк.55]. В останньому положенні формулювалося вже інше рішення засідання політбюро ЦК КП(б)У від 14 квітня 1922 р., а саме “доручити комісії (Ценізкому – Г.Л.) розіслати на місця від імені ВУЦВК і РНК УСРР телеграму про накладення на осіб, винних у приховуванні церковних цінностей або інвентарних списків тяжкої кари, аж до найвищої міри покарання” [2.-Ф.1.-Оп.6.-Спр.29.-Арк.68]. У такий спосіб партійне керівництво республіки “нагадувало” місцевим функціонерам про ті склади злочинів, у яких могли звинувачуватися священники і віруючі на майбутніх судових процесах.

Загалом рішення політбюро ЦК КП(б)У з вищенаведеними директивними вказівками, погодженими на найвищому рівні – у політбюро ЦК РКП(б) та завуальованими у законодавчі положення, призначалися, перш за все, для успішного підпорядкування безпосередніми виконавцями кампанії з вилучення церковних цінностей її офіційно декларованій меті – порятунку життя голодуючих та неофіційній – знищення релігії взагалі і РПЦ зокрема.

Найбільш загрозливими для спрямування кампанії з вилучення церковних цінностей у потрібному радянському державно-партійному керівництву республіки руслі виявилися саме рішення місцевих органів радянської влади особливо не відходити від офіційно оголошеної мети кампанії: допомоги голодуючим, не поспішати з масовими покараннями служителів культу.

Викликало побоювання те, що радянські партійно-державні органи на місцях прагнули почасти швидше йти на компроміс із духовенством та віруючими задля “мирного” вилучення церковних цінностей, ніж провокувати конфлікти з ними на ґрунті боротьби з приховуванням коштовних предметів культу від конфіскації (що прирівнювалося до їхнього викрадення), як, власне, і реального викрадення цих предметів, як до, так і після початку кампанії.

Як дізнаємося нижче, не мали нічого спільного з опозиційністю генеральній лінії партії войовничого матеріалізму, настрої, що спостерігалися в губернських оглядах подій, отриманих Ценізкомом у найвирішальніші для кампанії місяці 1922 р. Так, на початку травня автори звіту про хід кампанії на Полтавщині після переліку вилученого заявляли: “При вилученні церковних цінностей ніяких ексцесів не було: за виключенням наступних місць: у Преображенській церкві, де торговки (церква знаходиться на Новому Базарі) навіть зламали двері і в Кафедральному Соборі, де ті ж самі торговки, прибігши після розгону їх

батальйоном на Базарі), кликушествовали і падали в істериці. У Подольській Різдв'яно-Богородицькій церкві інцидент, не виникнувши, був відразу ж ліквідований самим настоятелем церкви" [2.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1450.-Арк.124]. У надісланий до Ценізкому наприкінці цього місяця доповіді, підготовлений для Катеринославського губернського комітету КП(б)У місцевою комісією з вилучення церковних цінностей, відзначалося: "По місту Катеринославу <...> робота проходила безболісно і ніяких інцидентів не було. <...> В повітах робота проходить безболісно і самі селяни охоче віддають усі цінності на користь голодуючих, за виключенням двох випадків притягнення до відповідальності за приховування цінностей <...>" [2.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1450.-Арк.122].

Протягом квітня – початку липня 1922 р. Центральною комісією з вилучення церковних цінностей такі повідомлення, але вже у формі періодичних (спочатку десятиденних, потім п'ятиденних) "переможних" інформаційних зведень передавалися до ВУЦВК [1.-Ф.1.-Оп.2.-Спр.530.-Арк.31,32; Спр.707.-Арк.8,9,11,13] і політбюро ЦК КП(б)У [2.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.995.-Арк.28,29,36; Спр.1450.-Арк.112,119,120,125].

Залишаючи поза увагою фіксацію кількості вилученого, інформацію про безконфліктність вилучення після "проробленої роботи", здогадуючись, що її складовою частиною фактично чи не в кожній губернії були арешти, зазирнемо до колонок цих зведень під назвою "Випадки інцидентів", та "Які були інциденти" для того, щоб виокремити випадки конфліктних ситуацій, які спостерігалися, наприклад, у травні 1922 р. (зберігаємо при цьому мову оригіналу (російську) та всі її особливості (включно з ненормованим вживанням великої літери, невідповідністю відмінків тощо)):

– Харківська губернія. "В городе Харькове имели место два случая противодействия в церквях, расположенных вблизи базара. Виновные арестованы. Следствие закончено.

В уездах изъятие проходит успешно. В некоторых уездах священнослужители привлечены к ответственности за сокрытие ценностей и описей".

– Кременчуцька губернія. "Председатель Хорольской Укомиссии подвергнут трехдневному административному аресту с исполнением служебных обязанностей за бездеятельность. Александровская Укомиссия предана суду за невыполнение изъятия в срок".

– Подільська губернія. "В Ямпольском уезде был один случай утайки ценностей, виновные преданы суду.

В уезд выехала Сессия Ревтрибунала для проведения суда над лицами виновными в противодействии изъятию".

– Київська губернія. "По делу сокрытия ценностей в Михайловском монастыре привлечен к ответственности Приход. Совет. По уездам 33 Приход. совета за непредставление инвентарных книг преданы суду Ревтрибунала" [1.-Ф.1.-Оп.2.-Спр.707.-Арк.9].

"Предцерковобщин преданы суду Ревтрибунала за непредставление инвентарных книг 1917 года. По состоявшемуся процессу по делу Михайловского монастыря двух членов Прихода осуждено Ревтрибуналом к 2-3 годам принудительных работ, один – 3 годам и к одному году условно" [1.-Ф.1.-Оп.2.-Спр.707.-Арк.13].

– Запорізька губернія. "В Гуляй-Польском уезде в Григорьевской и Ивановской волостях группой женщин выражено недовольство против изъятия. Их поддержали священник Феденко. Инцидент ликвидирован безболезненно".

– Полтавська губернія. "В с. Байрак Полтавского уезда за отсутствие описей 1917 года преданы суду Ревтрибунала и недостачу ценностей священник и староста церкви.

В Роменском уезде Предискома привлекается к ответственности за бездеятельность" [1.-Ф.1.-Оп.2.-Спр.707.-Арк.13].

"В Лохвицком уезде группа верующих противодействовала изъятию. Приняты соответствующие меры" [2.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1450.-Арк.125].

– Чернігівська губернія “В городе Чернигове Ревтрибуналом разбиралось дело по обвинению группы духовенства в сокрытии церковных ценностей, по коему староста Богословской церкви Тверновский приговорен к 5 годам Допра, настоятельница Введенского монастыря Онищенко – 3 годам, священник Богословской церкви Вербицкий – 2 годам, монахиня Щибанова – 1 году условно.

В Остерском уезде в с. Калите по инициативе священника крестьяне не допустили Комиссию к изъятию. Ведется следствие. В Городнянском уезде Ново-Боровицкой волости также крестьянами оказано сопротивление – следствие ведется. Виновных арестовано. В городе Глухове тоже <...>” [2.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1450.-Арк.125].

Безперечно, керівництву республіки, як і країні в цілому, було досить складно, а подекуди і неможливо відокремлювати в цих, на перший погляд самодостатніх документах реальні факти від “приписок” чи “відписок” (риса ця властива для офіційних документів усіх авторитарних режимів). Зроблені через побоювання відповідальності за “ексцеси” при вилученні церковних цінностей, за пролиту кров, за страйки робітників, вони досить суттєво видозмінювали задані схеми реалізації положення постанови ВЦВК від 26 лютого 1922 р. та постанови ВУЦВК від 8 березня цього року.

Так, очевидним першопопштовхом для продовження вилучення церковних цінностей з українських церков і монастирів уже після офіційно визначеного кінцевого терміну кампанії (25 травня 1922 р.) стала загальна підсумкова відомість про вилучення церковних цінностей в Україні. Ознайомившись із нею, голова Ценізкому М.О. Скрипник змушений був доповідати на засіданні цієї комісії 31 травня 1922 р. про те, що “на місцях вилучення здійснювалося виключно із наявних, і слабо звернено увагу на наявність інвентарних книг і описів 1917 р., які засвідчили б дійсну наявність цінностей тієї чи іншої церкви”, як, власне, і те, що “про злочинних елементів протидіючих при вилученні свідчень дуже мало” [2.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.995.-Арк.9; 1.-Ф.258.-Оп.1.-Спр.153.-Арк.61]. З ним погодилися присутні на цьому засіданні В.І. Єрмощенко і В.М. Манцев, підтримуючи цілком однозначні рішення (хоча формулювання останніх й розпочиналися зі слова “запропонувати”) щодо інтенсифікації самого процесу вилучення церковних цінностей та посилення відповідальності з боку радянських партійно-державних органів республіки за цю справу: наприклад, “запропонувати всім Губвилучкомам негайно і ретельно перевірити існування наявності в усіх церквах губерній інвентарних книг і описів 1917 р. і за ними перевірити чи все вилучено” [2.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.995.-Арк.9; 1.-Ф.258.-Оп.1.-Спр.153.-Арк.61]. Особливих зусиль до цього органи радянської влади мали докладати у Харківській, Чернігівській, Миколаївській, Волинській, Полтавській, Катеринославській губерніях, де губернські комісії з вилучення церковних цінностей свого часу не “дотримувалися директив центру в галузі перевірки достачі інвентарних книг 1917 р.” і “виявили бездіяльність і недостатню увагу справі боротьби з голодом” [2.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.995.-Арк.9; 1.-Ф.258.-Оп.1.-Спр.153.-Арк.61].

Те, що останні записи до інвентарних книг і описів вносилися ще до того, коли вони, як і самі цінності, могли зникнути у вихорі подій національно-визвольних змагань українського народу та громадянської війни, у Ценізкомі зовсім не враховували. Натомість у разі їхньої відсутності тут вимагали “складати точні акти, які передавати судово-каральним органам, і лише через останні встановлювати ступінь злочинності чи припиняти справи” [2.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.995.-Арк.9; 1.-Ф.258.-Оп.1.-Спр.153.-Арк.61].

Відразу впізнаємо “почерк” активного поборника законності у слідчій і оперативно-розшуковій діяльності В.М. Манцева, котрий на згаданому засіданні Ценізкому отримав завдання “подати до наступного засідання відомості про хід боротьби з протидіючими при вилученні елементами”. А що далі, то більше. “Наркомюсту запропонувати видати розпорядження всім Нарсудам і Трибуналам звернути серйозну увагу на справи, які виникли у зв’язку з вилученням церковних цінностей, – говорилося в протоколі засідання Ценізкому

від 31 травня 1922 р., оформленому його секретарем Огольцовим. – Вимагати від усіх голів губвиконкомів про число осіб, відданих під суд за злочини, пов'язані з вилученням церковних цінностей” [2.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.995.-Арк.9; 1.-Ф.258.-Оп.1.-Спр.153.-Арк.61].

Практично одночасно з цим теза про “церковну контрреволюцію” ставала директивною для революційних трибуналів. Звинувачувати духовенство, віруючих революційним трибуналам, як засвідчують матеріали слідства та суду, тематичних справ, що відклалися серед документів Наркомату внутрішніх справ УСРР (“Справа по звинуваченню служителів культу у приховуванні цінностей церков м. Катеринослава. 22 квітня – 30 жовтня 1922 р.” [1.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1019], “Справа по звинуваченню служителів культу в приховуванні цінностей церкви в с. Твердохлібові, Кременчуцької губернії. 27 травня – 10 липня 1922 р.” [1.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1093], “Справа по звинуваченню служителів культу у приховуванні цінностей Святогорського Успенського монастиря Харківської губернії. 28 квітня – 5 грудня 1922 р.” [1.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1094]) та документів Головного управління робітничо-селянської міліції при Наркоматі внутрішніх справ УСРР (“Справа по звинуваченню настоятеля Казанського Собору та інших у приховуванні церковних цінностей”. 10-15 травня 1922 р.”) [1.-Ф.6.-Оп.1.-Спр.1427] та інші дозволяли, переважно, постійні “турботи” карально-репресивних відомств про виявлення та облік майна ліквідованих церков, монастирів, молитовних приміщень відповідно до старих єпархіальних описів, інвентарних книг [1.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1085.-Арк.1].

Принагідно на основі зібраних ними фактів і доказів у стінах карально-репресивних органів радянської влади не тільки розглядалися, почасти за аналогією, але й моделювалися картини “приховування” культового майна, у нашому випадку, церковних цінностей від комісій з вилучення. “Подревтрибунал у складі головуєчого Рамова, чл.: Садонова, Кобрини і Фролова при секретарі Гурмані <...> розглянувши справу про звинувачення настоятеля Казанського Собору та інших у приховуванні церковних цінностей, постановили справу докласти до №482 як аналогічну” [1.-Ф.6.-Оп.1.-Спр.1427.-Арк.1], – читаємо у витягу розпорядчого засідання Подільського губернського революційного трибуналу від 17 травня 1922 р.

“Контрреволюційну” змову, яку нібито вчинили 6 червня 1922 р. священник Христо-Воздвиженської церкви м. Катеринослава Ф. Романовський та її парафіяни, було сконструйовано головним чином з використанням інформації, отриманої від такого собі “Глядача”. (Ним міг бути, як засвідчують пізніші документи матеріалів слідства, “помічник уповноваженого 4-ї групи ДПУ” т. Чернов). Грамотно і рішуче розповідав він восени 1921 р. в своїх анонімках до Катеринославського військово-революційного трибуналу, рапортах комендантові губчека, голові пошуково-розшукового відділення, уповноваженому з агентури, про те, як “петлюрівець” протоіерей Христо-Воздвиженської (колишньої Воєнної) церкви отець Ф. Романовський проводив агітацію проти радянської влади [1.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1091.-Арк.52,53,54]. (Уже тоді на одному із таких дописів з'явилась позначка “т. Степанову. Завести розробку. Дати завдання в Б.р.” [1.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1091.-Арк.54]). Коли Ф. Романовський очолив комісію з боротьби з голодом при союзі церковних громад міста Катеринослава та його околиць, той же “Глядач” поспішив змалювати на сторінках місцевої газети “К труда” процедуру приховування цим священником та членами правління церковної громади шести ікон. Саме за це останні на засіданні малої трійки Катеринославського губернського відділу ДПУ були звинувачені відповідно у “безгосподарності” та “контрреволюції” [1.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1091.-Арк.77,78,79,109].

Справа слухалася у неділю 11 червня 1922 р. у приміщенні Катеринославського театру ім. Луначарського (колишнього Зимового театру) військовою секцією губернського революційного трибуналу. Тоді і стала очевидною вся безпідставність і поспішність слідства та суду: обвинувачені у наданому їм останньому слові свою вину не визнали; до вироку довелося вносити положення про те, що “обвинувачення св. Романовському в контрреволюції, що виявилася у приховуванні церковних цінностей, не доведене <...>”,

“обвинувачення Максимович вважати не доведеним” тощо [1.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1091.-Арк.109,129-174зв.].

За “законом Військово-Революційного часу” на судовому засіданні військового відділу Кременчуцького губернського революційного трибуналу 10 червня 1922 р. розглядалася справа про “контрреволюційний виступ”, що стався під час вилучення церковних цінностей із церкви с. Твердохлібове Погребінської волості Кременчуцької губернії.

“Протидія селян названого села, за спостереженнями, викладеними у виписці з інформаційного матеріалу про цей виступ, невдовзі надісланий Кременчуцькому губвиконкому, – носила характер повстання”. “<...> 3 травня цього року, ранком, – пояснювалося тут, – парафіяни церкви вдарили на сполох у дзвін, на звук якого збіглися всі жителі села і, скупившись в огорожі церкви, перешкодили вилученню з неї церковних цінностей уповноваженим по вилученню церковних цінностей у волості товаришем Годлевським, котрий намагався переконати селян, але марно, розлючені селяни виштовхали його за огорожу, через що товариш Годлевський, щоб не вдаватися до збройної сили, вирішив повідомити Голову Волвиконкому села, а церква у свою чергу була зачинена на замок противниками вилучення церковних цінностей, і все тимчасово начебто стихло, але через певний час знову вдарили на сполох і знову підняли гвалт парафіяни, які старалися припинити напад деяких радпрацівників, яких вони виштовхали геть із дзвіниці і, тісно оточивши їх, мабуть, побили б, але, на щастя, нагодився Голова Волвиконкому, котрий вистрілив угору серед натовпу, однак і не зважаючи на це жінки кинулися на командира 150-ї дормістсапроти з сапами, і почалася сутичка, і з великими труднощами нашим представникам і групі радпрацівників удалося змусити натовп відійти за огорожу, і комісія взялася до визначеної роботи” [1.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1093.-Арк.5,9].

Керуючись “соціалістичним правом свідомості і революційною совістю”, військовий відділ Кременчуцького губернського революційного трибуналу вирішив накласти на 44-річного священика місцевої церкви А.Я. Стеблинського штраф на користь голодуючих в сумі 200 млн. крб. (у разі несплати ув’язнити його на 2 роки) за те, що він “на момент вилучення вимагав від комісії скликання загальних зборів віруючих, скликання церковної ради, а також не прийняв пропозиції членів комісії виступити як священику перед віруючими з пояснювальною і заспокійливою промовою з питання вилучення” [1.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1093.-Арк.50,50зв.].

Точку зору лише однієї сторони конфлікту, що розгорівся навколо врятування коштовних богослужбових предметів у Харківському Святогорському Успенському монастирі, відображав гучний показовий судовий процес над архімандритом цього монастиря Т.В. Скрипченком та шести ченцями, що звинувачувались у приховуванні монастирських цінностей. Тому саме голос віруючих, добре чутий протягом 5 днів з 18-19 години вечора до 2-3 години ранку у залі засідань Донецького губернського революційного трибуналу по військовому відділенню, а в останній день 11 червня 1922 р. у театрі міста Бахмута, не дозволяв оприлюднювати вирок у цій справі. “<...> При повному напливі публіки відкрилися дебати сторін, – розповідав про цей день у доповіді заступнику голови Верховного ревтрибуналу товаришу Попову заступник голови Донецького губревтрибуналу товариш Корженевич, – після промови захисника Сикиркова в залі суду піднялось рукоплескання, топінг ногами, уся публіка нахилиється на сцену, де засідав Суд. Цей шум <...>, зчинений у залі, мав характер протесту і незадоволення публіки судом над ченцями, <...> суд помітивши, що незважаючи на попередження Голови публіка не зупиняється, а більше хвилюється, повинен був зробити перерву і попросити публіку звільнити зал засідань <...> хоча багато публіки залишилося, але більше ексцесів не було” [1.-Ф.8.-Оп.1.-Спр.1218.-Арк.42-42зв.]. Тоді присутніх і удалося ознайомити зі звинувачувальним висновком суду та його пропозицією губвиконкому закрити монастир в адміністративному порядку і передати його в розпорядження відповідних органів радянської влади (“Собеза, Наробраза, Здрава”

тощо) для “доцільнішого використання будівель монастиря з огляду на чудові кліматичні умови” [1.-Ф.8.-Оп.1.-Спр.1218.-Арк.44; 1.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1094.-Арк.188-192зв.]. Але це була лише ширма, за якою Донецький губернський партійний комітет за підтримки ЦК КП(б)У вже влітку 1922 р. розпочав роботи зі створення на території монастиря відомого будинку відпочинку “Святі гори” [2.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1635.-Арк.55-56, 63].

У руслі задумів і планів партійного керівництва республіканськими органами радянської влади протягом першої половини 1922 р. здійснювався пошук дозволеної міри поступок, необхідних для легального існування РПЦ та інших традиційних релігійних організацій у “богоборчій” державі.

Загальні ж юридичні параметри компромісу між РПЦ та іншими традиційними релігійними організаціями на той час уже закладалися у першому Кримінальному кодексі РСФРР 1922 р., де формулювалися чинні норми радянського кримінального права [8.-Ст.153.-С.202-238].

Проект цього кодексу, як засвідчує резолюція I Всеукраїнського з'їзду діячів юстиції (19-23 січня 1922 р.), мав вирішальне значення для підготовки Кримінального кодексу УСРР [9.-С.27]. Узявши за основу Кримінальний кодекс РСФРР, ВУЦВК “для захисту робітничо-селянської держави і революційного правопорядку від його порушників і суспільно небезпечних елементів і для встановлення твердих основ революційної правосвідомості” [5.-Ст.553] 23 серпня 1922 р. ввів у дію Кримінальний кодекс УСРР.

До однієї з глав (гл. III “Порушення правил про відокремлення церкви від держави”) цього “основного джерела карного матеріального права на українських землях у складі УССР” [10.-С.680] були “укладені” і кримінальні норми та соціально-політичні характеристики, що “відшліфовувалися” в ході проведення кампанії з вилучення церковних цінностей 1922 р. [5.-№36.-С.577].

Таким чином, із перших років радянської влади поруч з положеннями декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви при вирішенні релігійно-церковних справ в українських землях використовувалися кримінально-правові норми.

На рішучу боротьбу проти багатьох видів злочинів, в тому числі проти “порушень правил про відокремлення церкви від держави” органами більшовицької партії спрямовувалося вістря загальносоюзного і республіканського кримінального законодавства. З його допомогою політбюро ЦК КП(б)У, Антирелігійній комісії при ЦК КП(б)У було зручно тримати під суворим наглядом і контролем усі основні напрямки партійної політики щодо релігії і церковних організацій у республіці.

Незважаючи на глибинні хиби теоретичних засад, ці напрямки антирелігійної політики поширювалися на радянські органи влади. Тим більше, що останні, як-то управління надзвичайних комісій та особливих відділів України при Всеукраїнському революційному комітеті (з березня 1920 р. Центрального управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами при Раднаркомі УСРР, з березня 1921 р. Всеукраїнської надзвичайної комісії) неодноразово виступали ініціаторами обговорення в політбюро ЦК КП(б)У, комітетах і комісіях різних рівнів найбільш жорстоких заходів по відношенню до церкви та віруючих і почасти домагалися їх схвалення.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
3. Известия ВЦИК. – 1922.
4. Вісті ВУЦВК. – 1922. – 21 березня.
5. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины (СУ УССР). – Харьков, 1922.
6. СУ УССР. – Харьков, 1921.
7. Державний архів Полтавської області.

8. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР. – М., 1922.
9. Первый Всеукраинский съезд деятелей Юстиции 19-23 января 1922 г. Стенографический отчет. – Харьков, 1922.
10. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: У 3 т. / НАН України; Інститут української археографії. – Репр. відтворення вид. 1949 р. – К., 1994-1995. – Т. 3.

SUMMARY

In the article the legal aspects of the expropriation campaign connected with the church values in Ukraine in 1922 have been regarded. The author touches upon the problem of the Bilshovyk Party's supervision over the formation of the criminal and legal norms during the realisation of this campaign. In the conclusion the peculiarities of the mechanism of the Bilshovyk anti-religious politics and its impact on the religions and church aspects of the social life have been revealed.

Т.В. Грушова

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ УКРАЇНСЬКИХ ПРОТЕСТАНТІВ У XX СТ.

Сьогодні майже всі протестантські рухи в Україні здійснюють спробу реконструювати історію своїх культів у країні; стверджують про їх автохтонність, акцентуючи увагу на тому, що протестантизм органічно поєднується з менталітетом нації. Протестантські дослідники відшукують зв'язок між протестантизмом і розвитком української національної ідеї. Але вплив пізньопротестантських культів на національну самосвідомість українців не можна оцінити однозначно. Як демонструє світовий досвід, у час зламно-екзистенціальних ситуацій консолідуюча роль у суспільстві, як правило, належить церкві. Проте релігійна свідомість може не лише доповнювати й гармонізувати суспільне життя та національну свідомість, а також у разі невирішеності міжконфесійних проблем ставати на заваді потягу до національної єдності.

Показовим є той факт, що в Україні, де народ є глибоко віруючим за своєю суттю, національної консолідації під релігійними гаслами не відбулося. Не виконали цієї функції ні православ'я, ні протестантизм. Таке явище можна пояснити історичною долею країни: розчленованістю її території, яка призвела до поліфонії релігійності. Отже, з одного боку, церква не виконала інтегруючої функції і не створила реального опору денаціоналізації. З іншого – релігійні центри впливали на формування суспільних орієнтирів та політичну ідеологію.

Досліджуючи історію протестантизму в Україні, не можна обійти увагою зв'язок виникнення пізньопротестантських течій зі зміною суспільних та політичних умов, а також появи нових економічних відносин. Зміна історичної епохи супроводжується релігійним оновленням; у свою чергу форми релігійності трансформуються разом із людиною. В.І. Любашенко визначила, що пізній протестантизм був формою реалізації інтересів нових адептів, їх пристосування до змінених умов життя. Це спричинило відмову пізньопротестантських течій від соціального протесту та аскетизму, самотворчості віруючих та їхньої релігійної ініціативи, натомість зумовило повернення до усталених норм духовного і культурного життя, орієнтацію на церковну структуру [1.-С.238].

Протестантизм в Україні має свою історію та перспективи розвитку. З другої половини XIX ст. на українській релігійній карті з'являються такі пізньопротестантські напрямки як євангельські християни-баптисти (ЄХБ), адвентисти сьомого дня (АСД), а з 20-х років XX ст. – християни євангельської віри (ХЄВ) або п'ятидесятники та свідки Єгови. Перераховані релігійні течії пройшли шлях від секти до церкви протестантського типу.